

XATİRƏ ÇİÇƏYİ

Ən qərribə qonaq əcəldir - tək gəlir, cüt qaydır.

Hər cür təcrübə var, ölüm təcrübəsindən savayı;

Başdaşındakı rəqəmlər həyatın hesabıdır. Məna isə - ortadakı tirdədir.

Əgər bu dünyaya gəlmisənsə, qayıtmağın bircə yolu var.

Taxtlar saraylarda yox, son mənzildə qurulsaydı, daha əzəmətli görükərdi;

Dünyaya öləcəyən günün, səhərin gözü ilə bax, gör nə görərsən?

İnsan yalnız sınıandan sonra məlum olur ki, o şüşədənmiş.

Adamlar xırdalandıqca, düşükləri torun gözü də kiçilir;

Ən sədiq dost tənhalıqdır...

Qurmadığın bir dünyanı ikiəlli tutub necə saxlaya bilərsən axı?

Rahid Ulusel
Narın düşüncələr"dən...

Gülşən ƏLİYEVƏ-KƏNGƏRLİ
professor

“Molla Nəsrəddin” havası və ya sözün ağır gələn yükü...

Ötən dövr ərzində formalaşmış ədəbiyyat tariximizdə zaman keçdikcə təzələnən, mövcud dövrün həqiqəti kimi yeni nəsillərin yaddaşına öz tərəvəti ilə daxil olan adlar, əsərlər, imzalar var. Belə adlardan biri də möhtəşəm “Molla Nəsrəddin” kəlməsidir. Azərbaycanın milli istiqlalı qədim tariximizin üfüqlərini qızartdıqca “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin ədəbi-tarixi əhəmiyyəti də artır, o daha parlaq bir şəkildə müasirlik kəsb edir. O elə bir azərbaycançılıq kitabı, elə bir yaddaş abidəsidir ki, biz onu hər il yada salmalı, barəsində Azərbaycanın münəvvər gəncliyinə həqiqətləri deməliyik. Azərbaycan molla-nəsrəddinşünaslığı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. Təkcə milli mətbuatımızın deyil, ümumiyyətlə Şərq, türk-islam mətbuatının ən möhtəşəm dərgisi olan «Molla Nəsrəddin» ta yarandığı gündən - 1906-cı ildən etibarən ədəbi-tarixi fikrin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bunun bir neçə səbəbi var. Birincisi jurnalın ilk sayında yazılan «Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım» bəyanatında ifadə olunmuş böyük və müqəddəs məram idi. Xalq elə ilk gündən maraqlandı ki, «Molla Nəsrəddin» ona nə demək istəyir. Tezliklə məlum oldu ki, jurnal cümlə «müsəlman qardaşların» dərdi-sərindən yazır. Elə bu bəyanatla da o, ədəbi-tarixi fikrin diqqətini cəlb etdi. Molla-nəsrəddinçi ədib Ə.Haqverdiyev yazır: «Birinci nömrə may ayının əvvəllərində əlimizə keçdi. Bu nömrə şəhər əhalisi arasında bomba kimi partladı... Jurnalın Şuşa əhalisinə təsirini, qələm təsvir etməkdə acizdir». İkinci səbəb bu idi ki, böyük yazıçı Y.V.Çəmən-zəminli demişkən, «Molla Nəsrəddin» «Böyük bir ədəbi dövr yaratdı... ədəbi dövrün başçısı» na çevrildi. Bu Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbi idi, məhz bu məktəbin nümayəndələri - C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ömər Faiq, Ə.Haqverdiyev, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar və başqaları Azərbaycan ədəbiyyatında bədii metod və ədəbi cərəyan olaraq tənqidi realizmin

əsasını qoyub, əsərləri ilə onun poetika və estetikasını formalaşdırdılar. Mirzə Cəlil etiraf edir ki, «Molla Nəsrəddin - tək bir nəfər müəllifin əsəri deyil. «Molla Nəsrəddin» bir neçə mənim əziz yoldaşlarımla qələmlərinin əsərinin məcmuəsidir ki, mən də onların ancaq ağsaqqal yoldaşım». Bu etirafda təkə tarixi həqiqət yox, həm də böyük bir vətəndaş ziyalının səmimiyyəti vardır.

Üçüncü səbəb bu idi ki, «Molla Nəsrəddin» Azərbaycan tarixinin ən mühüm dövründə - dünyanı lərzəyə gətirmiş 1905-1907-ci illər xalq inqilabi dövründə yaranmışdı. Mirzə Cəlil tarixin gedişatını doğru təyin etmiş, XX əsrin önlərində başlanan milli intibahın belə bir jurnala ehtiyacı olduğunu duya bilməmişdi. Bunu da yenə məhz Mirzə Cəlil özü hamıdan əvvəl, hamıdan dəqiq ifadə edərək yazırdı: «Molla Nəsrəddin»i təbiət özü yaratdı, zəmanə özü yaratdı... Onun birinci nömrəsi nəşr olunan gündən mənim bir az vaxtın müddətində nəinki tək bircə Qafqaz müsəlmanlarının içində, bəlkə Yavıq Şərqdə şöhrət tapdı».

Milli mətbuatımızın başçısı olmaq uğrunda jurnal çətin bir mübarizə yolu keçməli oldu. Onun səhifələrində Azərbaycan haqqında ən böyük milli-tarixi həqiqətlər əks olunurdu. O, ana dili uğrunda mübarizənin başında dayandı, ana dilində yazmağın və danışmağın canlı klassik nümunəsinə çevrildi. Azərbaycanın münəvvər ziyalıları hələ ilk saylarından başlayaraq bu dərginin ədəbi-tarixi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdilər. Azərbaycan professional ədəbiyyatşünaslığının banisi Firudin bəv Kəçərli yazırdı: «Molla Nəsrəddin» jurnalı ilk nömrələrindən başlayaraq bizim ölkənin müsəlmanları arasında canlı maraq oyatmışdır... Jurnalı bir qrup ziyalı müsəlmanların əməkdaşlığı ilə savadlı və mədəni azərbaycanlı Cəlil Məmmədquluzadə nəşr edir... «Molla Nəsrəddin» nöqsanlara gülmək yolu ilə müsəlman cəmiyyətini islah etməkdən ibarət olan məqsədini tamamilə yerinə yetirir». XX əsrin Əlibəy Hüseynzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Əhməd Ağaoğlu, Nəriman

Nərimanov, Məhəmmədəğa Şaxtaxlı, M.Ə.Rəsulzadə, F.B.Köçərli kimi şəxsiyyətləri «Molla Nəsrəddin» haqqında çox dəyərli mülahizələr söyləmişlər. Lakin molla nəsrəddinşünaslığın bir elm kimi təşəkkülü XX əsrin 30-cu illərinə aiddir. Bu illər ümumən yeni ədəbi tənqidin və ədəbiyyatşünaslığın təşəkkülü dövrü idi. Həmin illərdə «Molla Nəsrəddin» jurnalı 25 illik əzəmətli, əzablı və şərəfli tarixi missiyasını artıq başa çatdırmışdı. Xalqın və ictimai fikrin yaddaşına «Molla Nəsrəddin» Cəlil Məmmədquluzadə ilə vəhdətdə həkk olunmuşdu. Məhz bu dövrdən etibarən yeni proletar diktaturası dövrünün başa düşmədiyi «çığırdas ədibi» Mirzə Cəlili ədəbi-nəzəri fikir Molla Nəsrəddin deyər təhlilin və tənqidin mərkəzinə gətirirdi. Görkəmli ədib və etnoqraf alim, bacarıqlı diplomat Y.V.Çəmənzəminli «Ədəbi dövrün başçısı» məqaləsində («Ədəbiyyat qəzeti» 30 yanvar 1934) onun ədəbi-tarixi qiymətini verərək yazırdı: «Böyük bir ədəbi dövr yaradan, ictimai həyatımızda inqilablar törədən, 25 il populyar məcmuəyə rəhbərlik edən bu böyük sima... bu gün aramızda yoxdur. Lakin əsərləri yaşayır. Həm mövzusu və tipləri, lətifələri əsərlərinin böyük bir qələmə mənsub olduğunu açıqcasına ifadə edir. Molla böyük bir orijinallıqdır». Mirzə Cəlil və «Molla Nəsrəddin» yeni quruluşun eybəcər təşkilatı olan «Mübariz Allahsızlar İttifaqı»nın orqanı olmaqdan imtina edərək, 1921-ci ildə Təbrizə getmişdi. Azərbaycan Maarif Komissarı D.Bünyadzadənin I Ümumazərbaycan şuralar qurultayındakı (1921-ci il, fevral) çıxışında deyilir: «Yəqin sizlərdən çoxunun xatirində qalır. Bir neçə il bundan qabaq, hələ Nikolay vaxtında «Molla Nəsrəddin» jurnalı nəşr edilirdi. O jurnalın redaktoru İrandadır. Biz onun Bakıya qayıtması üçün tədbirlər görmüşük». Və az sonra Mirzə Cəlil Bakıya qayıtdı. Fəqət bu qayıdıdan sonra, necə deyirlər, onun günü qara oldu. Əgər 1933-cü ildə vəfat etməsəydi, mübarək adı 1937-ci il represiya qurbanlarının siyahısında birinci yerdə dayanacaqdı...

30-cu illərdə Mirzə Cəlil haqqında ilk böyük monoqrafiyanı dövrün gənc və görkəmli tənqidçisi Əli Nazim yazdı. Əli Nazim 1933-cü ildə yazdığı tərcümeyi-halında göstərir ki, o, «Molla Nəsrəddin bir sənətkar kimi» adlı 6 müəllif vərəqi həcmində monoqrafiya planlaşdırıb. Bu ilk sovet alimlərindən olan Ə.Nazimin

namizədlik dissertasiyası idi. Bu monoqrafiya 1936-cı ildə M.Hüseynin redaktorluğu ilə bir neçə siqnal nüsxəsi olaraq çap olunur. Bu vaxt Ə.Nazimin başının üstünü 37-nin qara buludları almışdı. Ona görə də əsərin kütləvi tirajla çapı dayandırılır. Həmin monoqrafiyanın yeganə nüsxəsi, AMEA-nın müxbir üzvü, mərhum professor Abbas Zamanovun şəxsi arxivindəndir. O, «Cəlil Məmmədqluzadə (Molla Nəsrəddin)» adlanır. Bu talesiz monoqrafiya molla-nəsrəddinşünaslığın əsasını qoymuşdur. Çünki, bu əsərdə Mirzə Cəlil və «Molla Nəsrəddin» sinonim adlar, bütöv bir vəhdətin hissələri kimi ədəbi-tarixi düşüncəyə daxil edilir. Ə.Nazim həm də «Molla Nəsrəddin»i - Mirzə Cəlili Azərbaycan realizminin müstəqil mərhələsi kimi tədqiqatə cəlb edir. Müəllif realizmin bu mərhələsini Molla Nəsrəddinin gülüşü ilə izah edərək yazırdı: «Onun gülüşünün bir xüsusiyyəti də, bu gülüşün göz yaşları ilə yoğrulmuş acı bir gülüş olmasıdır. Bu gülüş ağlamağın gizlətməyə çalışanların qəhqəhələrini özündə daşıyır... Lakin bu gülüş hər zaman belə qalmır, kinə keçir, nifrətə keçir, kəskin silah olur, məhvedici güllə olur, yandırır». 1939-cu ildə artıq Əli Nazim həbsdə olanda Azərbaycan molla-nəsrəddinşünaslığının təşəkkülünü bir elmi sistem kimi tamamlayan ikinci monoqrafiya - Mirzə İbrahimovun «Böyük demokrat» əsəri çap olunur. Bu əsər artıq sovet rejiminin istədiyi tərzdə onun ideoloji doktrinası olan marksist-leninçi metodologiya ilə yazılmışdı. Müəllif burada Mirzə Cəlilin və «Molla Nəsrəddin»in ədəbi-tarixi dəyərini Azərbaycanda demokratik-ictimai fikrin M.F.Axundzadədən vüsət alan

kontekstində verməyə səy göstərir. Öz zamanı üçün qiymətli olan bu monoqrafiyanın «Molla Nəsrəddin»ə qədər Azərbaycan mətbuatı, «Molla Nəsrəddin», «İki üslubun mübarizəsi» fəsilələrində jurnalın ictimai-fəlsəfi mövqeyini əks etdirməyə çalışır. Marksist-leninçi metodologiya mövqelərində dayanaraq kitabın «İki üslubun mübarizəsi» fəslində «Molla Nəsrəddin» və «Füyuzat»ı üz-üzə qoysa da M.İbrahimov «Molla Nəsrəddin»in və Mirzə Cəlilin demokratizmini doğru müəyyənləşdirirdi. Monoqrafiyada oxuyuruq: «Molla Nəsrəddin» ilk nömrəsindən başlayaraq burjuva-feodal həyatının yaramazlıqlarına atəş açır. Jurnalın birinci nömrəsindən o özünə məxsus sadə xalq dili ilə yazmağa başlamışdır. Cəlil Məmmədqluzadə demokratik ideyalar təbliği üçün demokratik üsullara müraciət edirdi... Hər şeydən vacib, xalqın anlayacağı dildə başa salmaq, onun öz düşüncəsi ilə öz həyatının dözülməzliyini ona dərk etdirmək lazım idi.

«Molla Nəsrəddin» qaranlıq və pozğun həyatı işıqlandıran, təmizləyən günəş kimi idi.

... Molla-nəsrəddinçilər xalq kütlələrinin iştirakı olmadan milli intibah təsəvvür etmirdilər.

... «Molla Nəsrəddin» bizim inkişaf tariximizdə, xalqımızın ictimai həyatında çox mühüm və iftixara layiq bir hadisədir.

«Molla Nəsrəddin» və molla-nəsrəddinçilik problemi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bütün XX əsr boyu diqqət mərkəzində olmuşdur. Həm mətbuat tariximizdən tədqiqatçılar, həm nəsrşünaslar, həm ictimai fikri araşdıran filosoflar, həm də dilçi və ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri bu möhtəşəm abidəyə müxtəlif yönərdən yanaşmış, onun milli-tarixi tələmizdəki əhəmiyyətini təsdiq etmişlər. M.S.Ordubadı, Əziz Şərif,

Mir Cəlal, Abbas Zamanov, M.Cəfər, M.Arif, Əli Sultanlı, Q.Məmmədli, Əziz Mirəhmədov, K.Talibzadə, X.Əlimirzəyev, M.Məmmədov, F.Hüseynov, Y.Qarayev kimi görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünaslar XX əsrin 50-80-ci illərində «Molla Nəsrəddin» haqqında xüsusi elmi-monoqrafik araşdırmanın predmeti ola biləcək dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Azərbaycan molla-nəsrəddinşünaslığının nəzəri-tarixi monoqrafiyanı xüsusi qeyd etməliyik: Yaşar Qarayev. «Realizm: sənət və həqiqət (Azərbaycan realizminin mərhələləri)» (1980), Əziz Mirəhmədov. «Azərbaycan Molla Nəsrəddini» (1980) və İsa Həbibbəyli «Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri» (1997). Y.Qarayev və Ə.Mirəhmədovun əsərləri molla-nəsrəddinşünaslığın 60-80-ci illər mərhələsini, İ.Həbibbəylinin monoqrafiyası isə ümumən XX əsr molla-nəsrəddinçiliyini və cəlilşünaslığı yekunlaşdıran sanballı tədqiqatlardır.

Y.Qarayevin «Azərbaycan realizminin mərhələləri» monoqrafiyasında Mirzə Cəlilin və ümumən «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin tənqidi realizmin mərhələ kimi formalaşmasında həlledici rolu nəzəri-fəlsəfi baxımdan əsaslandırılır. O yazır: «Mirzə Cəlil XX əsr Azərbaycan bədii fikrində yeni realizmin başçısı və böyük nümayəndəsi sayılır. Ümumən Azərbaycan realizmi Zakirdən Sabirə qədər keçdiyi yolda Mirzə Cəlildən yüksək zirvə tanımır: Bizdə tənqidi realizm Mirzə Cəlillə kamala çatır. O M.F.Axundzadə realizminin sadəcə davamçısı deyildi, bu realizmin inkişafında tam yeni mərhələnin «baneyi-karı» idi. Mirzə Fətəlidən sonra Azərbaycan nəsrində, dramaturgiyasında, ədəbi və ictimai fikrində böyük islahatlar Mirzə Cəlil yaradıcılığında baş verir». Ə.Mirəhmədovun «Azərbaycan Molla Nəsrəddini» monoqrafiyasında C.Məmmədquluzadənin dünyagörüşünün təşəkkülü və inkişafı, əbədi

مِلَانِصِرَالدِّينِ

mühitə və mətbuata gəlişi, demokratizm uğrunda mübarizəsi zəngin faktlarla araşdırılır və əsaslandırılır. Monoqrafiyanın xüsusilə «Molla Nəsrəddin» in banisi və redaktoru adlanan dördüncü fəslində jurnalı yaratmağın fədakarlıqları ilə bərabər C.Məmmədquluzadə və molla-nəsrəddinçilik problemi xüsusi araşdırmanın predmetinə çevrilir.

Akademik İ.Həbibbəylinin fundamental monoqrafiyası tamamilə yeni materiallar və arxiv sənədləri əsasında yazılmış orijinal tədqiqat əsəridir. Burada Mirzə Cəlilin mühiti, uşaqlıq dövründən tutmuş ömrünün son dövrünə qədərki, ədəbi, jurnalistik və ictimai fəaliyyətinin bütün mərhələləri, şərəfli və ağırlıq taledönləri nəzərdən keçirilir. Molla Nəsrəddinçilik və füyuzatçılıq problemlərinin obyektiv tarixi qoyuluşu və həlli bu əsərin dəyərli cəhətlərindəndir. Müəllif ədibin təhsil illəri ilə

bərabər müasirləri haqqında geniş məlumat verir. Əsərin son fəslə başdan-baş Mirzə Cəlilin nəsil şəcərəsinə həsr olunur. Bu nəhəng tədqiqat əsəri yeni tapılmış zəngin materiallardan ibarət «Əlavələr»lə tamamlanır ki, bu da əsərə elmiliklə bərabər, həm də əyanilik gətirir. Və ən başlıcası, akademik «Molla Nəsrəddin» və «Mirzə Cəlilin» mühitini sadəcə faktların və sənədlərin tarixi sırası kimi sadalamır. Burada mühit həm də fəlsəfi-estetik problem kimi işlənir ki, bu da monoqrafiyanın dəyərli elmi-nəzəri keyfiyyətlərindəndir.

Azərbaycan molla-nəsrəddinşünaslığı ciddi nəzəri-metodoloji problemlərə malik bütöv elmi bir sistemdir. Bir əsrdir ki, Azərbaycan tarixi-ictimai düşüncəsində «Molla Nəsrəddin» adı əbədiləşib; yüz ildən artıqdır ki, molla-nəsrəddinşünaslıq adlanan elm formalaşmış. Bu elmi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı kontekstində, monoqrafik hüdudlarda araşdırmaq artıq bu gün aktual tarixi zərurətə çevrilir.

